

Edmund Małachowicz*, Adam Szykiewicz**

Grody Niemczy i Wrocławia we wczesnym średniowieczu

Postęp badań nad dziejami wczesnośredniowiecznego Śląska zauważalne rezultaty przyniósł dla centralnej jego części, tj. terytorium dawnego plemienia Ślęzan. W szczególności dotyczy to tylko dwóch głównych grodów: Niemczy i Wrocławia, mimo że już w połowie IX w. tzw. Geograf Bawarski naliczył 15 grodów (*civitates*) należących do tego plemienia, a w następnych stuleciach mogło powstać ich więcej.

Za najstarszy i główny gród ślęzański uważana jest Niemcza. Jej historyczna nazwa *Nemci* (Niemce) sugeruje obce jej założenie czy zajmowanie przez ludzi nieznaną mowę słowiańską, tj. „niemych”. Tak sądził Thietmar¹, chociaż są też i inne hipotezy.

Nieznane są najwcześniejsze dzieje Niemczy, ale można sądzić, że na kulminacji wzgórza w południowo-zachodniej jego części mogła powstać w grupie skalnych ostańców (gnejsy) siedziba jakiegoś władcy. Ponieważ była obronna, mogła też dawać w potrzebie schronienie mieszkańcom z luźnej zabudowy na niższym tarasie – równinie. Ze wzrostem liczebności tych ostatnich najbliższy obszar osadnictwa i wspomnianej siedziby osłonięto wałem obronnym, zamykającym skalisty cypel wzgórza o naturalnych walorach obronnych (il. 1). Mogło to nastąpić w VIII w., a może wcześniej (nie ma istotnych tego śladów), ale nie później.

Dokładny zarys tego wału nie jest dostatecznie rozpoznany. Opisano tylko końcówki przy urwisku skalnym (w szczególności zachodnią, z pełnym profilem rowu i wału, wschodnią zaś tylko w kształcie rowu). Znikome ślady części środkowej, wielokrotnie niwelowanej, nie pozwoliły na ustalenie dokładne, a tylko hipotezy.

Il. 1. Niemcza. Fragmenty skalnego zbocza od strony północnej i fragment średniowiecznych murów obronnych przy ul. Słowiańskiej

Fig. 1. Niemcza. Fragments of a rocky slope from the north, and a fragment of mediaeval defensive walls in Słowiańska street

W roku 1997, po odkryciu pierwszego kościoła – katedry we Wrocławiu i kaplicy – rotundy na Gromniku, datowanych na X w., zainteresowanie autorów skierowało się na Niemczę. Przeprowadzili oni w Niemczy w latach 2005–2007 badania za pomocą georadar² [5–7]. Zostały

* Polska Akademia Nauk Oddział we Wrocławiu.

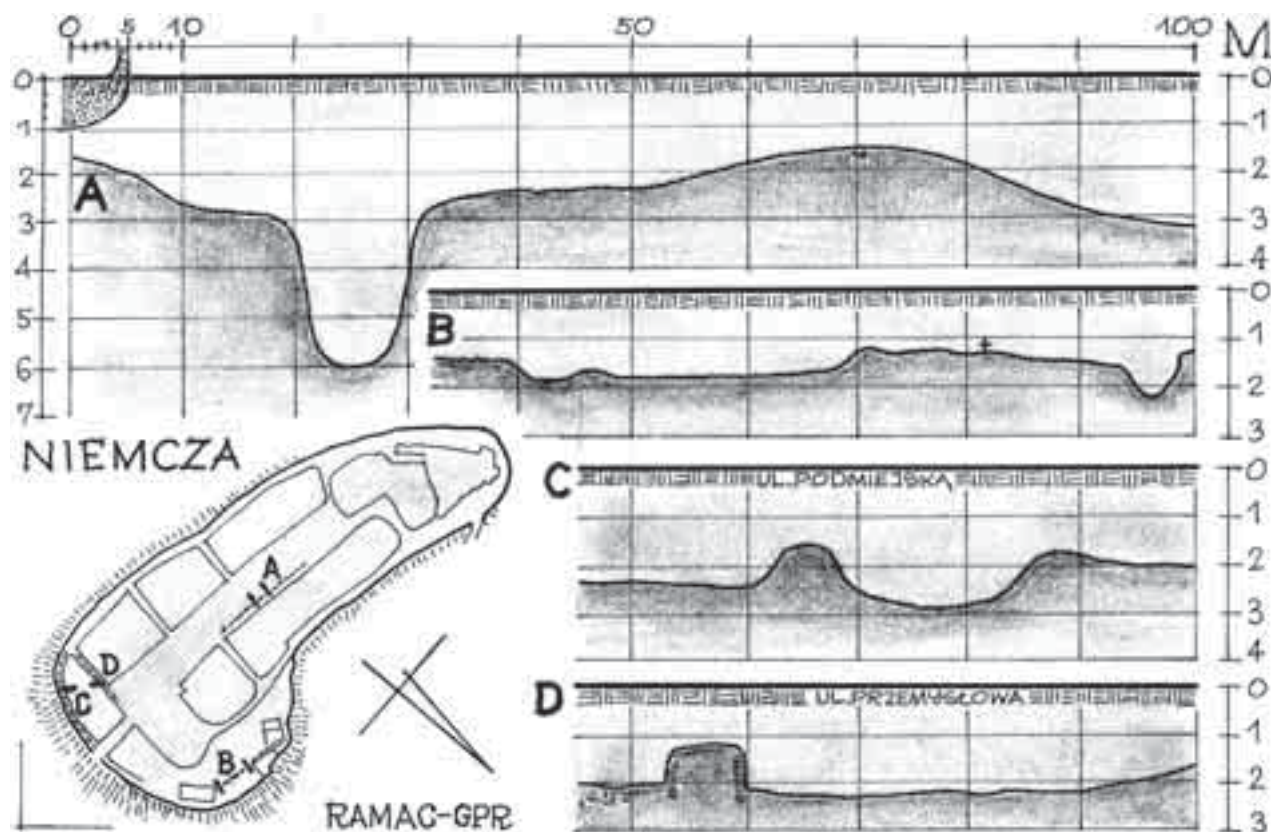
** Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹ [...] *urbem Nemzi, eo quora nostris olim sit condita* (gród Niemcza, który nigdyś przez nas został założony) [4].

² Badania radarowe wykonano przenośnym radarem do penetracji gruntu RAMAC/GPR.

Il. 2. Plan Niemczy z okolicą i Gilowem. Stan obecny
 Fig. 2. Plan of Niemcza with neighbourhood and Gilów. Present state

Il. 3. Profile wałów, stwierdzone w badaniach georadarowych: A – między grodem a osadą,
 B – na skraju części wschodniej, C – pod górną częścią ul. Podmiejskiej, D – pod ul. Przemysłową
 (skala pionowa powiększona czterokrotnie w stosunku do poziomej wg A. Szykiewicza; oprac. E. Małachowicz)

Fig. 3. Profiles of embankments ascertained during georadar investigations: A – between the stronghold and citadel,
 B – on the edge of the east part, C – under the upper part of Podmiejska street, D – under Przemysłowa street
 (the perpendicular scale is enlarged four times in relation to the horizontal scale according to A. Szykiewicz; elaborated by E. Małachowicz)

Il. 4. Niemcza. Widoki na kulminacyjne wzgórze ul. Podmiejskiej ze schodami od ul. Bolesława Chrobrego (krzyżykiem oznaczono miejsce starego wału)

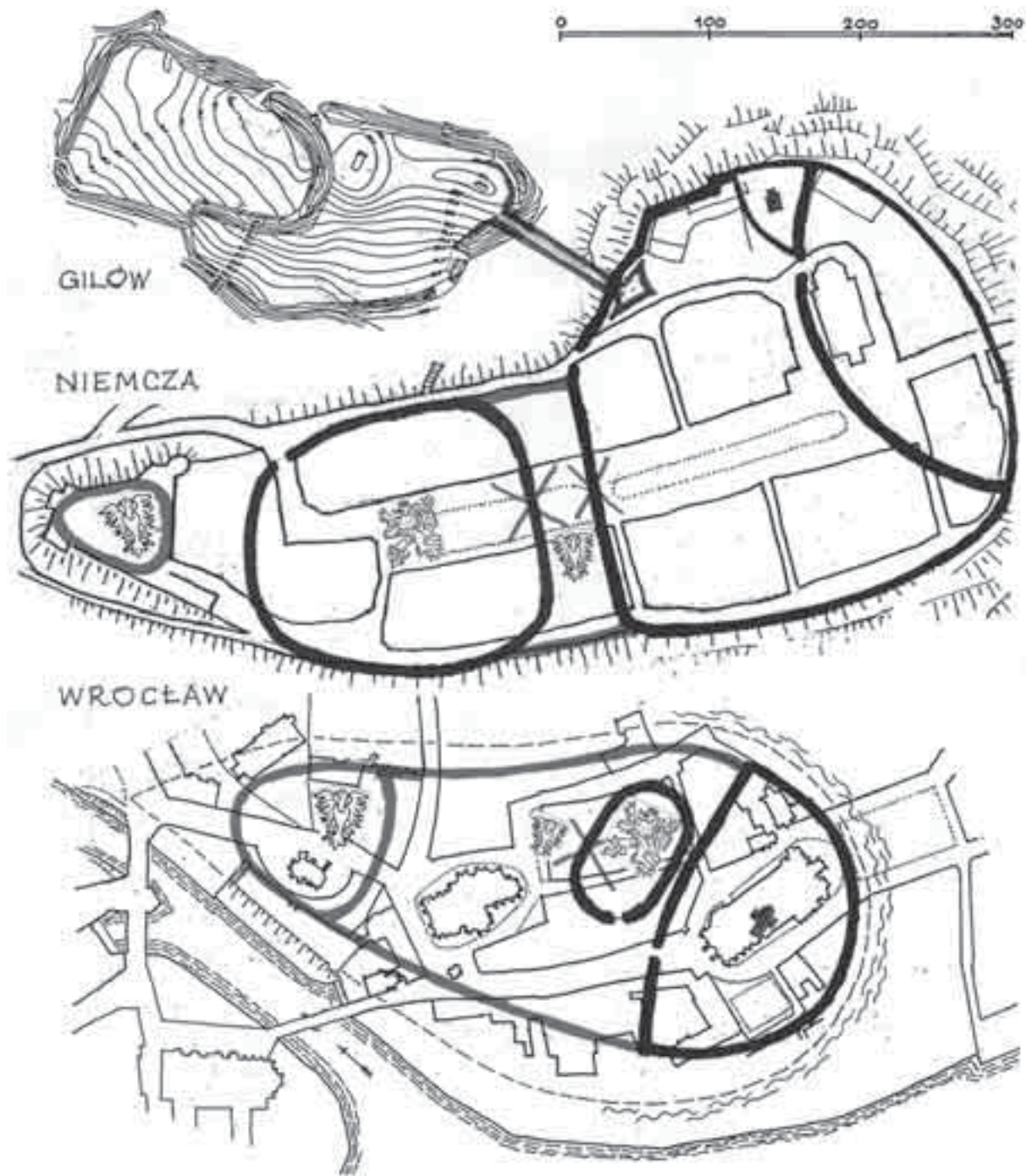
Fig. 4. Niemcza. Views of the crowning hill of Podmiejska street with stairs from the street of Bolesław Chrobry (the old embankment has been marked with a cross)

one uwiecznione odkryciem wspomnianego najstarszego wału oraz wczesnośredniowiecznego kościoła usytuowanego we wschodniej części grodu, osłoniętej dodatkowym wałem [6].

Odkrycie wczesnośredniowiecznego kościoła w dodatkowym aneksie obwałowań grodowych nasunęło pytanie o jego datowanie i pochodzenie. O ile opinia W. Hołubowicza i forma architektury zbadanej budowli są zgodne w kwestii datowania *na koniec IX–pocz. X w. albo wcześniej* [2], o tyle sprawa jej pochodzenia jest trudniejsza do wyjaśnienia, gdyż w końcu IX w. najprawdopodobniej nie sięgały tu wpływy biskupstw Passawy, Ratyżbony czy kościoła saskiego (poprzez Czechy). Jedyne możliwe kierunek to Velehrad i Ołomuniec, a wskazywać na to mogą badania archeologiczne K. Jaworskiego na terenie pobliskiego grodziska w Gilowie, o którym tenże pisze: *Znajdowane na majdanie grodziska w Niemczy wczesnośredniowieczne zabytki ruchome są datowane na okres od schyłku VIII?/początku IX w. po XIII stulecie. Bardzo skromna jest liczba zabytków pochodzących z końca IX w. Możliwe, że absencja tak datowanych materiałów nie jest przypadkowa, spowodowana*

złym stanem rozpoznania grodu przez archeologów, lecz że rzeczywiście pod koniec IX w. gród niemczański znalazł się w pewnym kryzysie. Właśnie na schyłek IX i początek X w. przypada moment wzniesienia i rozkwit pobliskiego, oddalonego jedynie o około 3 km na zachód, dużego założenia grodowego w Gilowie. Gród ten powstał przy udziale bardzo wyraźnie widocznej w materiale archeologicznym, inspiracji południowej, najpewniej wielkomorawskiej. Duża liczba zabytków wielkomorawskich w Gilowie, głównie o charakterze militarnym (elementy ostróg i in.), raczej jednoznacznie wskazuje na obecność w tym miejscu drużyny zbrojnej. Można przypuszczać, że przeniesienie funkcji grodu z Niemczy do Gilowa mogło się wiązać ze zniszczeniem (podczas zdobywania grodu lub po jego opuszczeniu?) niemczańskiej warowni. Dopiero w X stuleciu, już w okresie czeskich wpływów politycznych i gospodarczych na Śląsku, nastąpił powrót do stanu wcześniejszego – odbudowy i rozwoju grodu w Niemczy przy jednoczesnym całkowitym opuszczeniu grodu w Gilowie [3, s. 6].

Określa też bliższe daty okresu istnienia tego grodu na lata 890–915.

Il. 5. Schemat rozwoju grodów Niemczy (z Gilowem) oraz Wrocławia w IX–X w.
(przejście ludności Gilowa do Niemczy, krzyżyki – wały likwidowane po zmianie władzy)

Fig. 5. Development scheme of the Niemcza (with Gilów) and Wrocław strongholds in the 9th–10th c.
(the passage of Gilów population to Niemcza, crosses – demolished after the change of state)

Można więc przypuszczać, że ze wspomnianego kierunku przybyła w końcu IX w. jakaś grupa Morawian, zapewne chrześcijan, wraz z mnichem czy grupką duchownych. Nie znaleźli miejsca w ciasnym starym grodzie lub zniszczonym (przez nich?) otwartym podgrodziu i osiedli w pobliżu, w nowo założonym grodku. Jedyne duchowni dostali jeszcze miejsce w bezpiecznym zakątku przy starym grodzie.

Założenie tej nowej placówki i budowa kościoła odbyły się przez „filiację” jakiejś starszej – macierzystej placówki, w której też mogła później powstać znana wzmianka „mni-

cha z Sazawy”. Z czasem placówka niemczańska została też objęta zwierzchnością biskupią z Velehradu.

Z cytowanych rozważań K. Jaworskiego można również wysnuć inną hipotezę, a mianowicie: mały, początkowo, gródek w Gilowie został z czasem powiększony przeszło dwukrotnie, jak widać z układu wałów, i zapewne wzrosła też liczba jego mieszkańców, a także siła militarna. Taki stan rzeczy mógł ich pokusić do opanowania osłabionego może jeszcze grodu niemczańskiego, atrakcyjniejszego najprawdopodobniej od Gilowa. Trudno bowiem wyobrazić sobie inne przyczyny opuszczenia grodu

w Gilowie. Powrót do miejsc wyjściowych lub dalsza wędrówka? Ewentualna epidemia lub zniszczenie grodu pozostawiłyby jakieś ślady (il. 2).

„Gilowianie” nie zajęli zapewne starej części grodu, lecz przyległą, szerszą, nieco niższą i większą część wzgórza, otaczając ją nowym wałem. W rezultacie nastąpiło powiększenie terenu grodu, przy czym stary wał dzielący na „stara i nowa” część mógł pozostać aż do czasów podboju czeskiego.

Tak powiększony gród zastali Czesi, zajmując go około 945 r. i wznosząc dodatkową warowną strażnicę, „posadkę”³, od zwężającej się nieco strony północnej. Oni też mogli zlikwidować stary wał ze względów porządkowych (strategicznych) i ze względu na zapotrzebowanie na materiał do budowy posadki.

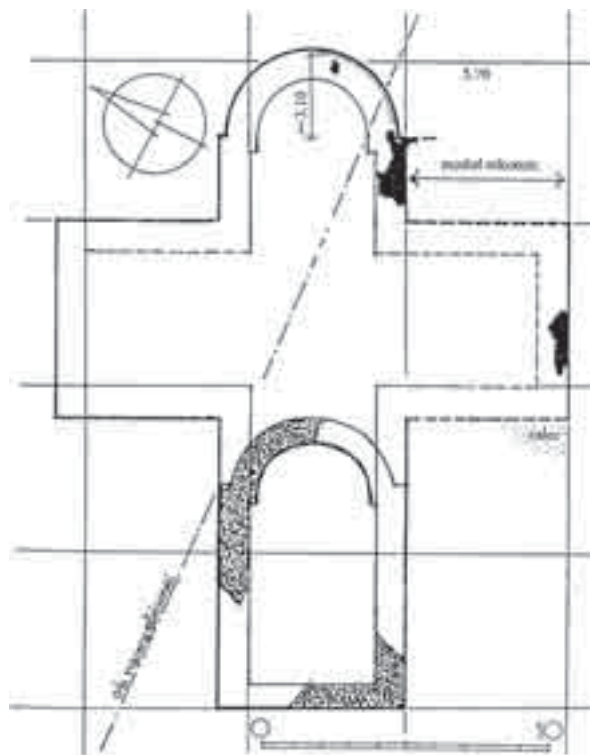
Dotychczasowe wyniki szczegółowych badań wczesnośredniowiecznych wałów w Niemczy prowadzonych przez archeologów dotyczą głównie szerokiego ich obwodu z X–XI w. oraz zawartych w nim starszych nawarstwień konstrukcyjnych (il. 3). Nieznana jest jednakże konstrukcja wspomnianego „starego” wału z VIII w. (?), chociaż istnieją dwa miejsca, gdzie mogą być jego relikty, tj. pod wysoką częścią (płd.) ulicy Podmiejskiej i przy zboczu wschodnim. W tym drugim miejscu jeszcze w 1960 r. W. Hołubowicz stwierdził istnienie fragmentów kamiennej, charakterystycznej konstrukcji wielkomorawskiej⁴.

Georadarowy przekrój podłużny środkowej części grodu ukazuje spłaszczony już profil wału grodowego, za nim głęboki rów, za którym widnieje dość szeroki pas „esplanady” i znacznie szerszy oraz wyższy (pierwotnie) wał posadki, dającej możliwość kontroli wjazdu do grodu, z wglądem do jego wnętrza.

Wspomniane, hipotetyczne, wydarzenia w Niemczy mogły się też przyczynić do powstania i dynamicznego rozwoju wyraźnie młodszego grodu – Wrocławia.

Nie wiadomo, czy omówione zmiany osadnicze w Niemczy dotyczyły tylko warunków bytowych, czy zdobycia dóbr materialnych, a może władzy (il. 5). Jest bardzo prawdopodobne, że sprawował ją tam członek rodu Włostów [1], jako książę-naczelnik plemienny krainy Ślężan, który mógł być wtedy obalony, wygnany lub zabity. Nawet jeśli jednak pozostał u władzy, to musiał pomyśleć o drugiej, bezpieczniejszej siedzibie a przy tym zlokalizowanej w miejscu bardziej atrakcyjnym i korzystnym dla rozwoju krainy. Prawdopodobnie przeniósł się do już istniejącej lub około 915 r. założył swą siedzibę na Ostrowie Odrzańskim w pobliżu skrzyżowania głównych ówczesnych szlaków komunikacyjnych, doceniając walory strategiczne i gospodarcze tej lokalizacji.

Z pewnością był to ktoś o imieniu Wrocisław, z którego to imienia po niewielkim skrótce fonetycznym z cza-

Il. 6. Rozwój kościoła przedkatedralnego we Wrocławiu (z X w.) z odkrytą budowlą wcześniejszą

Fig. 6. Development of the pre-cathedral church in Wrocław (from the 10th c.) with a discovered earlier building

sem powstała nazwa Wrocław. Nazwy tego typu tworząco wtedy bowiem wyłącznie od imion osób mających w danym miejscu swoją siedzibę, a nie ku czci władców rezydujących w stolicy.

Prawdopodobnie na Ostrowie, przy którego zachodnim cyplu znajdował się główny bród przez Odrę, istniała już dawniej jakaś osada rybacka bez nazwy, ale nie tworzyła ona zwartego zespołu.

Układ obwałowań grodu na Ostrowie wskazuje na wcześniejszy – pierwszy etap jego rozwoju, podobnie jak starsza część grodu w Niemczy. Nie zdążył się bowiem powiększyć przed zajęciem grodu przez Czechów, którzy „zablokowali” możliwy kierunek rozwoju przez budowę warownej strażnicy (posadki), służącej kontroli dojazdu do grodu i zapewne przeprawy przez Odrę.

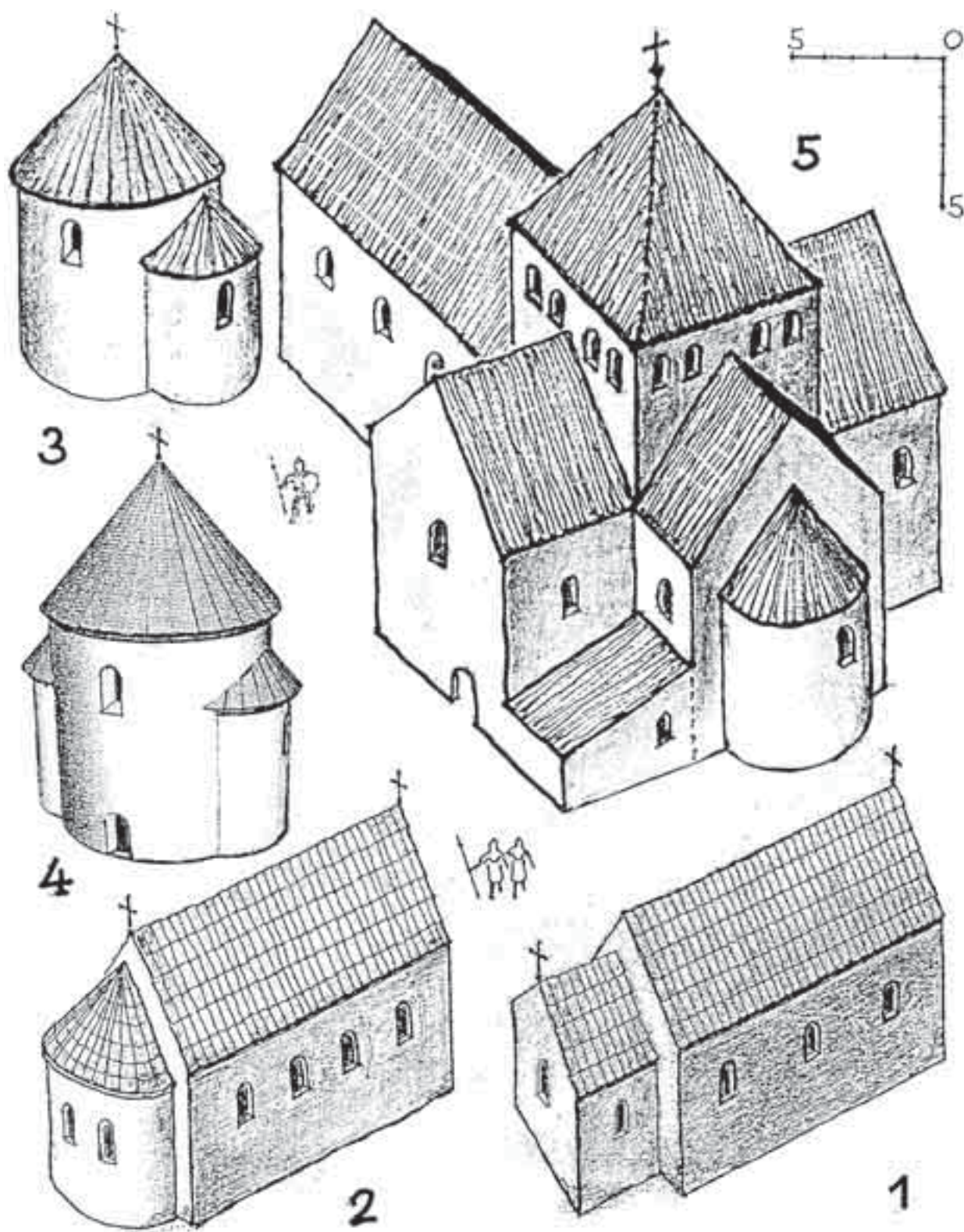
Nowe inwestycje właściciela Ostrowa i terenów otaczających, domniemanego Włostowica, oprócz budowy siedziby – dworu, polegały przede wszystkim na budowie obwarowań. Tu też, podobnie jak w Niemczy, wykorzystano „cyplowe” położenie, odcinając główną, zapewne najwyższą, część wyspy wałem i rowem. Brzegi rzeki stanowiły naturalną przeszkodę, choć może ze względu na powódzie mogły być także obwałowane.

Nic wprawdzie nie wiadomo o jakiejś strażnicy na zachodnim cyplu Ostrowa przy brodzie, ale prawdopodobnie był on strzeżony, choć dopiero Mieszko zbudował tam silny gród (około 985 r.).

Ród Włostów swą nazwę zawdzięcza prawdopodobnie wielkim posiadłościom ziemskim na Śląsku, dzięki którym m.in. zdobył władzę w plemienu ślężańskim. We Wrocławiu Ostrów i przyległe tereny na lewym i prawym brzegu rzeki

³ Kosmas w swej „Kronice Czechów” wspomina o czeskiej posadce w Krakowie, lecz dotąd jej tam nie odnaleziono, a na Śląsku odkryto aż dwie.

⁴ Po stronie zewnętrznej odsłonięto także fragment lica kamiennego jednej z faz jego budowy czy przebudowy. Lico to w postaci regularnego układu nieobrobionych płyt kamiennych analogiczne jest do układów oblicówki wałów z terenu Rzeszy Wielkomorawskiej, datowanych na IX–X w. Pozwala to roboczo upatrywać w tej konstrukcji kamiennej jednej z najstarszych faz budowy wału [2].

Il. 7. Studium rekonstrukcji architektury kościołów śląskich z IX–X w.

1 – Niemcza, 2 – Wrocław (starsza budowla), 3 – Strzelin (?), 4 – Gromnik, 5 – Wrocław (nowa budowla)

Fig. 7. A study of architecture reconstruction of Silesian churches from the 9th–10th c.

1 – Niemcza, 2 – Wrocław (older building), 3 – Strzelin (?), 4 – Gromnik, 5 – Wrocław (new building)

też należały pierwotnie do nich. Takich dóbr o strategicznym znaczeniu nie mógł nadać książę czeski ani piastowski [1]. Mieszko lub Bolesław Chrobry zajęli tylko Ostrów na siedzibę władcy i biskupa, a Włostowic prawdopodobnie przeniósł swą siedzibę na prawy brzeg na Ołbin. Być może

zachowanie swych dóbr zawdzięczali nieznanym bliżej zasługom wyświadczonym Mieszkowi podczas zajmowania Śląska przed 990 r., a także współpracy ze Sławnikiem.

Książę ślązański jako chrześcijanin zbudował też w latach 915–920 kościół na wzór niemieckiego, jak

wykazały ponowne badania georadarowe w katedrze wrocławskiej na głębokości 6,0–7,0 m poniżej obecnego poziomu posadzki.

Powyższe działania mogły mieć miejsce w drugiej dekadzie X w. i w takim też stanie zastali gród Czesi, zajmując go około 945 r. (na rok ten wskazują badania dendrochronologiczne drewna z wałów ich osady⁵).

Wtedy też nazwa grodu w czeskim brzmieniu „Vratislav” dostała się do dokumentów – w urzędowej wersji – jako Vratislavia (później wielokrotnie przekręcana przez łacińskich skrybów pochodzenia niemieckiego).

W państwie piastowskim Niemcza i Wrocław zostały powiększone w nowych obwałowaniach. W Niemczy osada włączona została w całości po wyburzeniu tylko oddzielających wałów, a we Wrocławiu w całości niemal wyburzona, choć zapewne materiał wykorzystano do budowy nowych wałów (il. 5).

Mimo że w wyniku tych przekształceń i rozwoju Niemcza stała się większym terytorialnie grodem od Wrocławia i ze starszym kościołem, to korzystniejsza lokalizacja w nowym państwie Piastów zdecydowała o awansie Wrocławia. Stał się on stolicą nowej prowincji i nowego biskupstwa utworzonego w istniejącym już i podniesionym do rangi katedry – murowanym kościele. Niemcza zaś pozostała peryferyjnym grodem z siedzibą kasztelana o malejącym znaczeniu.

W ostatnim dziesięcioleciu – odkad w 1997 r. dokonano odkryć w katedrze wrocławskiej – prowadzono badania

⁵ Datowanie budowy obwałowań grodów uzyskano na podstawie badań dendrochronologicznych, przeprowadzonych przez M. Krapca w Katedrze Stratygrafii i Geologii Regionalnej Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, w latach 1994–1998.

1. Wyniki badań drewna z dolnych partii wałów obronnych „nowego” grodu na Ostrowie we Wrocławiu wykazały datę 985 r. oraz w wyższych warstwach późniejsze ich naprawy i przebudowy.

Jest to zgodne z wcześniejszymi próbami datowania tych konstrukcji metodą archeologiczną, na podstawie stratygrafii i ceramiki znalezionej wewnątrz wałów.

2. Podobne badania drewna z czeskiej „osady” na Ostrowie wrocławskim wykazały końcowe lata X w., tj. po 945 r. Nieostre datowanie powstało z powodu niepełnego przekroju zachowanego pnia drewna.

Fotografie zamieszczone w pracy wykonał autor.

Photographs in the paper taken by the author.

Bibliografia

- [1] Bieniek S., *Piotr Włostowic*, Wrocław 1965.
 [2] Hołubowicz W., *Z prac wykopaliskowych w Niemczy Śląskiej (IX–XIV w. n. ery) w roku 1960*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 1960, t. 3, s. 36–40.
 [3] Jaworski K., *Niemcza we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, pod red. M. Młynarskiej-Kaletynowej, t. 4, Niemcza, Wrocław 2003, s. 6.
 [4] *Kronika Thietmara*, wyd. i przeł. M.Z. Jedlicki, Poznań 1953, s. 554–555.
 [5] Małachowicz E., *Katedra Wroclawska*, Wrocław 2003, s. 19–27.
 [6] Małachowicz E., Szynkiewicz A., *Wczesnośredniowieczny kościół obrządku słowiańskiego w Niemczy*, „Architectus” 2007, nr 1–2 (21–22), s. 17–23.
 [7] Małachowicz M., *Dzieje zabudowy Gromnika*, [w:] K. Jaworski, A. Pankiewicz (red.), *Gromnik. Z dziejów zasiedlenia i zagospodarowania szczytu*, Wrocław 2007, s. 49–78.

The strongholds of Niemcza and Wrocław in the early Middle Ages

The discovery of older building relics under Wrocław Cathedral, in 1997 and 1998, initiated investigations of early mediaeval architecture in Silesia, which took place until the year 2007. As a result not only the processes of development of main strongholds – Niemcza and Wrocław – were examined but also the remains of hitherto unknown sanctuaries were discovered – stone

architektoniczne i archeologiczne, które doprowadziły do zadowalającego poznania najwcześniejszego okresu dziejów Śląska i jego chrystianizacji. Odkryto przede wszystkim reliktu murowanych świątyń chrześcijańskich, będące niezbitym dowodem przenikania cywilizacji europejskiej rozwijającej się na bazie kultury świata antycznego (il. 6). Śląsk, stanowiący w tym procesie cywilizacyjnym geograficzny i kulturowy pomost między chrześcijańskimi Czechami a tworzącym się państwem polskim, nie był w końcu IX i w X w. wyłącznie krainą pogańską. W trakcie wspomnianych badań stwierdzono bowiem istnienie od około 890 r. do początku lat sześćdziesiątych X w. chrześcijaństwa w obrządku słowiańskim w Niemczy, Wrocławiu i na obszarze Wzgórz Strzebińskich. Przenikało ono od strony Moraw i przez Czechy wraz ze sztuką budowy murowanych (z kamienia) kościołów. Świadczą o tym jednonawowe kościoły z apsydami w Niemczy (ok. 890 r.) i Wrocławiu (ok. 920 r.) oraz dwuapsydowa rotunda w grodzisku na szczycie góry Gromnik (ok. połowy X w.), a także prawdopodobne, oczekujące jeszcze na zbadanie 1–2 podobne rotundy. Obrządek łaciński wprowadzono dopiero po zajęciu Śląska przez Czechy w połowie X w. Wtedy też we Wrocławiu, na miejscu starego, niewielkiego kościoła obrządku słowiańskiego powstał nowy, łaciński, trzykrotnie większy, założony na planie krzyża według wzorców zachodnioeuropejskich. Jego budowę, zapewne przez lokalnego księcia, ale z inspiracji i dzięki pomocy Sławnika⁶ (na wzór kościoła w jego siedzibie w Libicach) ukończono w połowie lat sześćdziesiątych X w. Być może fundacja ta wiązała się z przygotowaniami do chrystianizacji północnych sąsiadów, tj. Polan i ich władcy Mieszka, a może spowodowana była tylko względami ambicjonalnymi, w każdym razie mniej więcej ćwierć wieku później, w latach 985–990, Śląsk wszedł w skład państwa Polan ze znacznym już „wianem” cywilizacji chrześcijańskiej (il. 7).

⁶ Sławnik, plemienny książę Zliczan, wygnany przez Bolesława II Śrogię w procesie „konsolidacji” państwa czeskiego, powrócił na swe ziemie w 950 r. w rezultacie nacisku cesarza, lecz pomimo uznania zwierzchności Bolesława prowadził własną politykę.

churches in Niemcza (end of the 9th c.), in Wrocław (beginning of the 10th c.) and on the hill of Gromnik (c. mid-10th c.). Two of them are similar to Moravian churches, hall-like with a choir annex, and the third is a gable roof rotunda. Most likely these were sanctuaries of Slavonic rites (of Cyrillic-Methodist type), changed in the second half of the 10th c. into the Latin one.